

Inge de Jong was betrokken bij het onderzoeksproject 'Bouwen aan Sociale Cohesie in Amsterdam' van de Vrije Universiteit Amsterdam, dat van oktober 2005 tot maart 2006 werd uitgevoerd vanuit de afdeling sociale en culturele antropologie. Momenteel is zij beleidsmedewerker bij Dona Daria, Centrum voor Vrouwen en Emancipatie in Rotterdam.

Binnengekomen 18 december 2006

Geaccepteerd 22 februari 2007

Vier moskeeorganisaties in Amsterdam Slotervaart

INLEIDING

Migrantenorganisaties, in het bijzonder moskeeën en islamitische organisaties, kunnen zich heugen in een toenemende interesse vanuit het publieke debat en sociaalwetenschappelijk onderzoek in Nederland. De discussies over moskeeën en islamitische organisaties gaan voornamelijk over hun rol en functioneren in westerse samenlevingen. De indruk wordt soms gewekt dat moskeeën plaatsen zijn waar een antiwesterse houding wordt gepropageerd en dat het broedplaatsen zijn voor terroristen. Ook zijn er discussies over de bouw van nieuwe moskeeën en de architecturale stijl (Lindo, 1999). De bouw van een 'modern en hedendaags gebouw' zou de wil van moslims laten zien dat ze onderdeel willen zijn van de samenleving. Academics spelen een belangrijke rol in de publieke debatten omdat zij voor een deel het discours over islam en moskeeën in Europa hebben beïnvloed door onderzoeksrapporten, beleidsadviezen, deelname aan expertmeetings en commentaar op politieke voorstellen (Maussen, 2005: 2-4). De vraag die in de discussies telkens terugkeert, is of migranten met een islamitische achtergrond bereid en in staat zijn deel uit te maken van de westerse samenlevingen waar ze zich in bevinden. Om deze reden worden er in sociaalwetenschappelijk onderzoek inventarisaties gemaakt van

migrantenorganisaties (Van Heelsum et al., 2002, 2004; Canatan et al., 2003, 2005). Daarnaast wordt er onderzocht welke factoren de oprichting en continuïteit van migrantenorganisaties beïnvloeden (Schrover & Vermeulen, 2005) en is er aandacht voor de integrerende en participerende werking van migrantenorganisaties (Bartels, 2000; Penninx & Slijper, 1999; Rijkschroef & Duyvendak, 2004).

Moslims in Nederland vormen een heterogene groep met etnische, religieuze en politieke verschillen (Rath et al., 1997: 389). Ze hebben zich voor een deel georganiseerd in instituties zoals moskeeën en islamitische en sociaal-culturele stichtingen. Moskeeën vormen een belangrijk onderdeel van de institutionalisering van de islam in Nederland. Er zijn namelijk ruim vierhonderd geregistreerde moskeeën (Douwes et al., 2005: 40). Veel van deze moskeeën hebben moskeegelieerde stichtingen opgericht. Dit zijn stichtingen die zich of op een specifieke doelgroep richten in de achterban van de moskee (mannen, vrouwen, jongeren of kinderen) of de organisatie van niet-religieuze activiteiten voor de moskeeachterban in handen hebben. In dit artikel gaat de aandacht uit naar deze moskeegelieerde stichtingen.¹ Het vertrekpunt om deze organisaties te bestuderen is *civil society*. In het kader van het project 'Bouwen aan Sociale Cohesie in

Amsterdam¹ van de Vrije Universiteit Amsterdam (Pronk, 2006) is er in de periode oktober 2005 tot maart 2006 vanuit de afdeling sociale en culturele antropologie,² een kwalitatief onderzoek verricht in Amsterdam Slotervaart naar vier islamitische gebedsplaatsen en hun gelieerde stichtingen. De onderzoeksmethoden waren participerende observatie, semigestructureerde en open interviews met bestuursleden, vrijwilligers, deelnemers aan activiteiten en ambtenaren van het stadsdeel Slotervaart.³ Er is onderzocht welke activiteiten er worden georganiseerd, welke ontwikkelingen er plaatsvinden en welke visie de besturen hebben op burgerschap en de functie van gebedsplaatsen in de Nederlandse samenleving. De resultaten van het onderzoek laten zien dat bestuurders en vrijwilligers in Amsterdam Slotervaart zich verantwoordelijk en betrokken voelen bij de Nederlandse samenleving en zich inzetten om de achterban van de moskeeën maatschappelijk te activeren.

Voordat de resultaten worden besproken, wordt er stilgestaan hoe het concept civil society is opgevat in het onderzoek. Na het bespreken van het concept civil society is er aandacht voor het begrip burgerschap en onderzoek naar moskeeën in Nederland. Vervolgens worden de resultaten van het onderzoek besproken, met een beschrijving van de onderzochte organisaties, de activiteiten, de ontwikkelingen binnen de organisaties en de maatschappelijke en religieuze functie van moskeeën.

CIVIL SOCIETY

Civil society is een concept waar nogal wat discussie over bestaat. Maar over de kenmerken waar civil society mee geassocieerd wordt in de westerse wereld en waar het op gebaseerd is, bestaat overeenstemming: de Verlichting en modernisme – welke individualisme en democratische instituties voorstaan (Kamali, 2001: 457). Dit roept vragen op vanwege het debat dat wordt gevoerd over de islam en de Verlichting (Herben, 2003). De islam zou onverenigbaar zijn met democratische beginselen. Daarnaast worden migranten afkomstig uit niet-westerse islamitische landen in het publieke debat en door beleidsmedewerkers vaak bestempeld als groepsgeoriënteerd tegenover indivi-

dualistisch. Omdat moskeeën in Nederland en in andere Europese landen zich anders ontwikkelen dan moskeeën in de herkomstlanden, moeten deze organisaties niet worden bestudeerd vanuit het perspectief van civil society in de context van islamitische landen (Kamali, 2001; Herbert, 2003; Sajoo, 2002). De ontwikkeling en groei van sociale activiteiten lijken in het bijzonder kenmerkend te zijn voor moskeeën in Europa. Om deze reden is het van belang om oog te hebben voor de dynamiek van civil society en religie in de Nederlandse context.

Civil society wordt door Calhoun (1993) gekarakteriseerd als een civiele sfeer waar mensen hun dagelijkse leven kunnen organiseren zonder interventie van de staat. Daarnaast zijn er meer idealistische definiëringen van civil society. Zoals de sfeer waarin burgers hun verantwoordelijkheid nemen vanuit vrijwillige associaties om van betekenis te zijn voor de bredere samenleving. Het gaat hierbij om activiteiten die gezamenlijk met en voor anderen verricht worden en niet direct gericht zijn op materiële tegenprestaties of op het functioneren en beheer in de privésfeer (Bussemaker, 1994: 164). De activiteiten hebben dus een vrijwillige basis. De sfeer van civil society is ontstaan door de terugtrekkende overheid, waardoor burgers, particuliere organisaties, particuliere fondsen, kerken en het bedrijfsleven een eigen verantwoordelijkheid nemen voor het algemeen belang (Schuyt, 2002: 87). Civil society staat min of meer los van de sferen markt, overheid en privésfeer maar staat er niet volledig los van omdat er overgangsgebieden aan te wijzen zijn. Hoe de grenzen van civil society in verhouding tot de markt, overheid en privésfeer worden gelegd is afhankelijk van de geschiedenis van het eigen land en interesses vanuit de eigen discipline (Dekker, 2004: 17). Het is een begrip met een normatief karakter. Er worden bijna altijd positieve kwaliteiten aan civil society toebedeeld (Van Harskamp, 2003). Dekker (2004: 15) noemt civil society iets moois en nastrevenswaardig, maar tegelijkertijd duidt het organisaties en verbanden aan. Het is dus ook een empirisch concept.

Migrantenorganisaties worden steeds vaker geplaatst binnen de civil society. Maar er bestaat discussie of religieuze organisaties, in het bijzonder islamitische organisaties, ook onderdeel zijn van de civil society. In

de hoofdstroom van het sociologisch denken is civil society volgens een puur seculiere logica opgebouwd (Van Harskamp, 2003: 68). Een simpele vorm van de seculariseringstheorie, namelijk dat de waarde van religie afneemt in de moderne wereld, wordt zowel bij academici als daarbuiten als vanzelfsprekend beschouwd. Religie wordt daarom verondersteld niet van fundamenteel belang te zijn voor moderne samenlevingen, ook niet voor de civil society (Herbert, 2003: 8). Deze opvatting brengt met zich mee dat religieuze organisaties die zich inzetten voor het algemeen belang, moeilijk te plaatsen zijn binnen de civil society.

Wanneer er naar de praktijk wordt gekeken waarin moslims in het westen en in het bijzonder in Nederland zich bevinden, blijkt dat een groot aantal moslims hun geloof praktiseert en dat Marokkanen en Turken in Nederland voorlopig niet vatbaar zijn voor secularisatie en ontkerkelijking (Herbert, 2003: 17; Becker & de Wit, 2000). Religie behoort vaak tot het centrum van de identiteit van migranten. Religieuze organisaties fungeren als middelpunt voor samenkomst, feesten, als plek waar herdefiniëring van taal en gebruiken plaatsvindt, en waar men terecht kan voor steun bij praktische zaken. Religie wordt in de vestigingslanden veelal een belangrijker referentiepunt voor de identiteit van migranten dan het geval was in de herkomstlanden (Ebaugh & Chafetz, 2000: 5, 8, 94). Ook voor vrijwilligers die zich inzetten vanuit moskeeën en islamitische organisaties om humanitaire acties op te zetten vormt de islam een belangrijke inspiratiebron (De Jong, 2005). De grote rol die religie lijkt te spelen in het leven van moslims en de toenemende sociale activiteiten in moskeeën vragen om een verbinding tussen religie en civil society. Moskeeën en moskeegelieerde stichtingen worden om deze reden geplaatst binnen de civil society.

Civil society wordt vaak in verband gebracht met sociaal kapitaal, onder andere door Putnam (2000). Mensen komen in verenigingen in verbinding met elkaar. Deze verbintenissen, ofwel sociaal kapitaal, kunnen zowel *bonding* als *bridging* zijn. Civil society kan een nestfunctie hebben, waarbij het kapitaal binnen één groep ontstaat, naar binnen gericht is en een

exclusieve identiteit ondersteunt. Of het kan een brugfunctie hebben, waarbij het kapitaal verschillende groepen met elkaar in verbinding brengt (Van der Meulen, 2006). Beide vormen van sociaal kapitaal kunnen zowel sociaal wenselijk als onwenselijk zijn. In een pluriforme samenleving is de *bridging* vorm van sociaal kapitaal echter het meest van belang (Putnam, 2000: 22). Deze visie op sociale organisaties als bron van sociaal kapitaal speelt een belangrijke rol in het opsporen van de brug- en/of nestfunctie van de onderzochte organisaties. We gaan er hier wel vanuit dat beide functies niet los van elkaar gezien kunnen worden, tegelijkertijd kunnen deze functies conflicten oproepen.

BURGERSCHAP

Burgerschap is net als civil society een concept dat de laatste vijftien jaar steeds populairder is geworden onder politici en beleidsmakers, sociale wetenschappers en politiek filosofen. Juist door de populariteit van het begrip is de betekenis nogal uiteenlopend en onduidelijk. Het wordt enerzijds gebruikt als sociaal-wetenschappelijk begrip om een deel van de sociale werkelijkheid te beschrijven. Anderzijds als normatief begrip waarmee een gewenste sociale werkelijkheid wordt uitgedrukt. Penninx en Slijper (1999) onderscheiden twee betekenissen van burgerschap. *Burgerschap als status* heeft betrekking op de rechten en plichten die de burger heeft in relatie tot de staat; de juridische status van een persoon als lid van een politieke gemeenschap. *Burgerschap als deugd* is een bepaalde praktijk of dispositie van een persoon; een burger die zich op een bepaalde manier gedraagt en bepaalde kwaliteiten bezit (Penninx & Slijper, 1999: 14). Binnen de civil society past burgerschap als deugd het best, omdat het binnen civil society gaat om burgers die hun verantwoordelijkheid nemen en zich gezamenlijk vanuit enig georganiseerd verband inzetten voor het algemeen belang. Burgerschap wordt bij migranten in verbinding gebracht met integratie (Penninx & Slijper, 1999). Om deze reden is er aan de bestuursleden van de moskeeën gevraagd naar hun ideeën over integratie en de functie van moskeeën in Nederland. Het stadsdeel is gevraagd naar hun visie op wat de rol van migranten-

en in het bijzonder moskeeorganisaties kan en zou kunnen zijn in het proces van integratie.

MOSKEEËN EN MOSKEEGELIEERDE ORGANISATIES

Migranten richten organisaties op om een collectieve identiteit te creëren, te uiten en te behouden. De oprichting en de dynamiek binnen de organisaties worden beïnvloed door lokale, nationale en internationale ontwikkelingen. Het migratieproces, de geleghedenstructuur in de ontvangende samenleving en de kenmerken van de migrantengemeenschap zijn factoren die van invloed zijn (Schrover & Vermeulen, 2005: 823-826), maar ook de ontwikkelingen in het land van herkomst en de beeldvorming van de groep in de media (Van Heelsum, 2002: 13).

In Nederland zijn 436 geregistreerde moskeeën en islamitische gebedsplaatsen actief. Meer dan de helft wordt beheerd door Turkse organisaties (225), 139 door Marokkanen en 47 door Surinamers en Pakistanen (Douwes et al., 2005: 40). Het aantal moskeegelieerde stichtingen is onbekend. De gelieerde stichtingen worden vaak opgericht uit praktisch oogpunt. Moskeebesturen kunnen zich volledig richten op de praktische kant van ledenadministratie en moskee-onderhoud. Jongeren, mannen en vrouwen kunnen los van elkaar activiteiten organiseren. En deze stichtingen kunnen vaak in tegenstelling tot moskeeën een beroep doen op subsidies van lokale overheden en fondsen. Er heeft een aantal verkennende onderzoeken plaatsgevonden naar de maatschappelijke activiteiten van en het vrijwilligerswerk binnen moskeeorganisaties (Canatan et al., 2003, 2005; Driessen et al., 2004). Hieruit komt naar voren dat moskeeën in Nederland in toenemende mate – naast plaatsen voor religieuze samenkomst en beleving – plaatsen zijn waar maatschappelijke activiteiten worden georganiseerd (Canatan et al., 2005: 47). Ook in de rest van Europa is eenzelfde ontwikkeling zichtbaar; moskeeën organiseren in toenemende mate sociale en culturele activiteiten. Hoewel het dagelijkse moskeebezoek niet erg hoog is, met uitzondering van het vrijdagsgesbed en de feestdagen, vormen moskeeën een centraal punt in de publieke zichtbaarheid van de islam en zijn het centra voor het gemeenschapsle-

ven van moslims (Cesari, 2005: 1017-1020).

Een verkennend onderzoek in Amsterdam naar moskeeën laat zien dat er activiteiten zijn op het terrein van welzijn en om de zelfredzaamheid van hun achterban te vergroten. Ook komen participatiebevorderende activiteiten steeds meer op gang. Activiteiten op het gebied van integratie vinden vaak nog niet op eigen initiatief plaats (Driessen et al., 2004: 25-26).

DE ONDERZOCHE ORGANISATIES IN AMSTERDAM SLOTERVAART

Slotervaart is een stadsdeel in Amsterdam West met ongeveer 44.000 bewoners. Het aantal bewoners met een islamitische achtergrond was in 2002 bijna 11.000 (Bureau Parkstad, 2003). Het percentage bewoners met de Turkse etniciteit is ongeveer 7,5%, het percentage Marokkanen 13,9%. Deze percentages liggen hoger dan het stedelijke gemiddelde van Amsterdam (Engbersen et al., 2005: 44). Bewoners met de Turkse en Marokkaanse etniciteit hebben zich voor een deel georganiseerd op islamitische grondslag in vier islamitische gebedsplaatsen en gelieerde stichtingen.

El Oumma Islamia en stichting Islamitisch Sociaal Cultureel Centrum

El Oumma Islamia is een Marokkaanse moskee met 670 'leden' en is aangesloten bij de Unie van Marokkaanse Moskeeën in Amsterdam en omgeving (UMMAO). Het bestuur van de moskee bestaat uit vier mannen van de eerste generatie. De etnische achtergrond van de bezoekers is voornamelijk Marokkaans. Maar er komen ook Surinamers, Turken, Pakistanen en mensen met een Afrikaanse achtergrond.

De activiteiten die voor de moskeeachterban worden georganiseerd vallen onder het beheer van stichting Islamitisch Sociaal Cultureel Centrum (ISCC), opgericht in 2001. Het bestuur bestaat uit zeven mannen van de eerste generatie. Aan de activiteiten nemen hoofdzakelijk Marokkanen deel.

De stichting ontvangt subsidie van het stadsdeel Slotervaart voor de Nederlandse taallessen, huiswerkbegeleiding, sport voor vrouwen en sport en spel voor kinderen. De vrijwilligers van de naailes, Arabische en koranlessen en sport zijn mensen met een Marokkaanse achtergrond. De Nederlandse taal-

lessen worden gegeven door vrijwilligers met een Nederlandse achtergrond.

Moskee Sounat en stichting El Noer

Moskee Sounat bestaat 25 jaar en richt zich op bewoners van het stadsdeel Slotervaart met een Turkse achtergrond. Het aantal leden is ongeveer honderd. De moskee is niet aangesloten bij een koepelorganisatie. Stichting El Noer en stichting El Mohammedia zijn de stichtingen die gelieerd zijn aan moskee Sounat. Deze stichtingen zijn opgericht in 1995. El Noer vertegenwoordigt de vrouwen uit de achterban en El Mohammedia⁴ de mannen.

Het bestuur van El Noer bestaat uit zes vrouwen.

Naast het bestuur zijn er drie vrijwilligers betrokken, die activiteiten organiseren en contact onderhouden met het stadsdeel. De vrijwilligers zijn van de 'anderhalve' en tweede generatie. De activiteiten worden bekostigd door donaties uit de achterban, eigen bijdragen en subsidie van het stadsdeel Slotervaart.

Moskee 'Quba' en stichting Harmonieus Samenleven

Stichting Harmonieus Samenleven is een Marokkaanse organisatie die is opgericht in 1999 zonder gelieerd te zijn aan een moskee. Ze maken voor het vrijdagsgebed gebruik van een buurtcentrum. De bouw van een moskee moet in 2007 van start gaan.⁵ De gebedsruimte wordt informeel als moskee Quba aangeduid en is aangesloten bij UMMAO.

De bezoekers van het vrijdagsgebed bestaan uit Marokkanen, Egyptenaren, Somaliërs en Turken. Er kunnen maximaal honderd mannen in de gebedsruimte. Aan de activiteiten die de stichting organiseert nemen voornamelijk Marokkanen deel. Het bestuur van Harmonieus Samenleven bestaat uit zeven personen met een Marokkaanse achtergrond, van zowel de eerste als de tweede generatie. Daarnaast zijn er acht vrijwilligers actief bij de activiteiten met Marokkaanse en Nederlandse achtergrond. De activiteiten worden bekostigd middels donaties van de achterban, eigen bijdragen en subsidie van het stadsdeel Slotervaart.

Stichting Islamitisch Centrum Amsterdam West en Studiecentrum Ekmel.

Stichting Islamitisch Centrum Amsterdam West (SICAW) is een Turkse moskee die deel uitmaakt van

Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN).⁶ Er is een gebedsruimte, een kapper, een winkel, een restaurantje en een studiecentrum gevestigd in de voormalige basisschool waar ze gebruik van maken.

SICAW organiseert religieuze activiteiten voor jongeren, mannen en vrouwen.

In 2000 heeft het bestuur van SICAW het initiatief genomen om een studiecentrum op te richten, waar jongens wonen en begeleid worden met school. Het bestuur van Ekmel bestaat uit drie mannen van de tweede generatie. Er zijn vijftien mannelijke vrijwilligers die de tachtig inwonende leerlingen ondersteunen bij hun huiswerk, helpen bij problemen en contact onderhouden met de scholen en de ouders.

Daarnaast worden er jaarlijks ongeveer driehonderd leerlingen uit groep acht voorbereid op de Cito-toets en uit de examenklassen van het voortgezet onderwijs op hun examens. Ekmel organiseert 80% van de activiteiten in het gebouw van de moskee, maar geen religieuze activiteiten. Het studiecentrum wordt gefinancierd door donaties van de achterban, eigen bijdrage van ouders, fondsen en subsidie van het stadsdeel Slotervaart.

ACTIVITEITEN

De activiteiten die de stichtingen organiseren, kunnen worden onderverdeeld in een aantal categorieën. Onder religieuze activiteiten vallen de godsdienst, Arabische en koranlessen voor kinderen en volwassenen. Educatieve activiteiten die plaatsvinden, zijn Nederlandse taallessen voor volwassenen, huiswerkbegeleiding voor kinderen in het basis- en voortgezet onderwijs, taalondersteuning voor basisschoolkinderen, computerlessen voor volwassenen, museabezoek en studiereizen. Maatschappelijke activiteiten zijn voorlichtingen over maatschappelijke thema's en interreligieuze bijeenkomsten. En tot slot de sportactiviteiten: voetbal en sport en spel voor kinderen, en aerobics en zwemles voor volwassenen.

ONTWIKKELINGEN BINNEN DE ONDERZOCHE ORGANISATIES

De moskeeorganisaties bevinden zich in een dynamisch veld. Er spelen zowel interne als externe ont-

wikkelingen. De lijnen van ontwikkeling die in deze casussen zijn gesignaleerd, zijn de rol van vrouwen en de rol van jongeren, de relatie tussen het bestuur en de achterban, en de relatie tussen het stadsdeel Slotervaart en de organisaties.

Rol van vrouwen

Moslimvrouwen mogen vanuit de religieuze doctrine geen formele positie als geestelijke vervullen, wel zijn ze bijna altijd actief binnen moskeeorganisaties. In de congregaties van migranten in Houston, Texas, die Ebaugh en Chafetz (2003) hebben onderzocht, bleek dat vrouwen bijna nooit een leiderspositie innemen. Ze houden zich bezig met lessen aan kinderen en jongeren, met sociale voorzieningen, muziek en missionarissenwerk (Ibid: 63). Ook in veel (religieuze) migrantenorganisaties in Nederland zijn vrouwen afwezig in bestuursfuncties (Schrover & Vermeulen, 2005). In de onderzochte moskeeorganisaties in Amsterdam Slotervaart bestaan verschillen in de positie die vrouwen innemen. In zowel de Marokkaanse gebedsplaatsen als de gelieerde stichtingen zijn vrouwen afwezig in de formele bestuursstructuren. In de Turkse gebedsplaatsen zijn ze ook afwezig binnen de moskeebesturen. Maar binnen besturen van de gelieerde stichtingen zijn ze wel vertegenwoordigd.

In beide Turkse moskeeorganisaties zijn aparte vrouwenafdelingen actief binnen de moskee. Vrouwen hebben de mogelijkheid en ruimte om eigen activiteiten voor vrouwen en kinderen te ontwikkelen en uit te voeren. Ook hebben de vrouwen de beschikking over een *hoedja* (een vrouwelijke imam, die religieuze lessen en adviezen geeft). Bij de Marokkaanse organisaties is er een andere ontwikkeling zichtbaar. Er zijn vrouwen actief binnen de moskee en de moskeegelieerde organisaties, maar de besturen, bestaande uit mannen, coördineren de activiteiten. Er zijn geen aparte vrouwenafdelingen *binnen* de moskee. Een ander opvallend punt is dat vrouwen zeer actief zijn binnen drie onderzochte organisaties.⁷ Vrouwen nemen vaker deel aan activiteiten en zijn actiever dan mannen in het (uitvoerende) vrijwilligerswerk. Ook hebben vrouwen bij twee organisaties, na ontevredenheid over de gang van zaken bij de activiteiten en de mannelijke besturen, het initiatief genomen om zelfstandig activiteiten te organiseren. Een Marokkaanse

vrouw die jarenlang heeft geprobeerd meer activiteiten voor vrouwen te organiseren in moskee El Oumma Islamia, heeft een eigen stichting opgericht. En in de Turkse moskee Sounat hebben vrouwen de activiteiten voor vrouwen zelf in coördinatie genomen, wat voorheen door mannen gebeurde.

Rol van jongeren

Alle moskeeorganisaties in Slotervaart maken zich zorgen over 'de jeugd'. Deze zorgen hebben betrekking op schoolresultaten, maar ook op criminaliteit en radicalisering. Het ISCC, Harmonieus Samenleven en El Noer hebben vergelijkbare activiteiten ontwikkeld voor kinderen en jongeren in de leeftijd van twaalf tot zestien jaar, namelijk huiswerkbegeleiding, taalondersteuning en sport en spel. Studiecentrum Ekmel verschilt hierin, omdat alle activiteiten op jongeren en onderwijs zijn gericht. Daarnaast bestaan het bestuur en de vrijwilligers volledig uit (hoogopgeleide) jongeren van de tweede generatie.

De Marokkaanse stichtingen zouden graag meer jongeren willen bereiken voor activiteiten en vrijwilligerswerk, maar hebben hier moeite mee. Als er al jongeren actief zijn, hebben ze veelal uitvoerende taken, maar geen bestuurlijke verantwoordelijkheden. De obstakels voor de doorstroom van jongeren naar bestuursfuncties die naar voren zijn gekomen in een ander deelonderzoek in Slotervaart van het project 'Bouwen aan sociale cohesie in Amsterdam' zijn: gebrek aan tijd en financiën bij jongeren, de kwetsbare en verantwoorde functie van leiderschap, het wervingsmanco, de 'machtsbeluste' attitude van gevestigde bestuurders, organisatieculturele verschillen en gebrek aan prioriteitstelling vanuit het stadsdeel (Koning, 2006: 8).

Deze ontwikkelingen hebben tot gevolg dat met name Marokkaanse jongeren tussen de zestien en vijftien jaar bijna geen deel uitmaken van de moskeeorganisaties. En dat ze voor religieuze activiteiten afhankelijk zijn van het aanbod van moskeeen in andere stadsdelen waar jongeren meer ruimte krijgen om activiteiten te ontplooiën.

Bestuur en achterban

De besturen van Ekmel en El Noer functioneren losser van de achterban van de moskee dan bij ISCC en

Harmonieus Samenleven.⁸ De besturen van de Turkse moskeeorganisaties lijken een sterkere gezagspositie te hebben dan de Marokkaanse moskeeorganisaties. De Marokkaanse besturen vinden dat ze weinig draagvlak hebben, waardoor beslissingen soms niet doorgevoerd kunnen worden.

De moskeeën functioneren vaak als verenigingen wat betreft de aanstelling van nieuwe bestuursleden, hoewel het stichtingen zijn. Bestuursleden en vrijwilligers signaleren dat iedereen die contributie betaalt, graag iets te zeggen wil hebben in de moskee. Dit kan tot conflicten leiden. Bij moskee El Oumma heeft dit in het verleden geleid tot het ontslag van een imam en het niet tot stand komen van jongerenactiviteiten in de moskee.

In de verhouding tussen bestuur en achterban speelt nog een ander punt. Bestuursleden signaleren problemen in de achterban, waarvan ze vinden dat deze aangepakt moeten worden. Maar omdat er rond bepaalde onderwerpen taboes heersen en omdat ze zichzelf niet als deskundig genoeg zien, vinden ze het moeilijk om het bespreekbaar te maken.

De besturen van de moskeeën en moskeeorganisaties zijn in alle casussen verbonden met elkaar door familiale en vriendschappelijke banden tussen bestuursleden. Dit komt omdat de moskeegelieerde stichtingen bij drie organisaties zijn opgericht vanuit de moskee. Er wordt informeel overleg gepleegd tussen de besturen en bij beide Marokkaanse organisaties zijn er bestuursleden die zowel betrokken zijn bij de moskee als bij de activiteiten van de gelieerde stichtingen.

Het stadsdeel Slotervaart en de moskeeorganisaties

Het stadsdeel Slotervaart subsidieert activiteiten van de vier moskeeorganisaties. Het wil door een afgewogen subsidiëring van activiteiten van zelforganisaties en het professioneel welzijnswerk komen tot een algemeen dekkend aanbod van sociaal-culturele, recreatieve en sociaal-activerende activiteiten. Ze subsidiëren geen organisaties, alleen activiteiten (Stadsdeel Slotervaart/Overtoomse Veld: 4). De moskeeorganisaties worden op dezelfde manier behandeld als andere zelforganisaties in het stadsdeel.

De stichtingen zijn voor de organisatie van de 'maatschappelijke' en 'educatieve' activiteiten voor een groot deel afhankelijk van subsidiegelden. De stichtin-

gen organiseren voornamelijk activiteiten (met uitzondering van de religieuze activiteiten) die het stadsdeel subsidieert. Alleen studiecentrum Ekmel is voor de bekostiging van zijn activiteiten niet afhankelijk van de subsidie van het stadsdeel, omdat het centrum ook een eigen bijdrage van de ouders ontvangt en een beroep doet op fondsen.

Hier wordt het belang van de politieke gelegenheidsstructuur voor (migranten)zelforganisaties zichtbaar (Rijkschroeff & Duyvendak, 2004; Schrover & Vermeulen, 2005). Er is sprake van een interactie tussen de wijze waarop het politieke systeem reageert op zelforganisaties en de reactie van zelforganisaties (Rijkschroeff & Duyvendak, 2004: 26). De overheid communiceert graag met migrantenorganisaties, zodat ze een aanspreekpunt hebben van de hele gemeenschap (Schrover & Vermeulen, 2005: 826). In stadsdeel Slotervaart fungeren de moskeeorganisaties enerzijds als aanspreekpunt voor het stadsdeel, anderzijds denkt het stadsdeel dat deze organisaties in staat zijn hun (grote) achterban te activeren door activiteiten op een voor hen vertrouwde manier en plek te organiseren.

De politieke gelegenheidsstructuur geldt volgens Rijkschroeff en Duyvendak (2003) in mindere mate voor moslims. Dit komt mogelijk doordat de islam een relatief publieke religie is (Ibid: 27-28). Dit klopt voor de moskeeën in het stadsdeel, deze zullen blijven bestaan als gebedsplaats en als plek voor religieuze scholing ongeacht de houding van het stadsdeel. Maar de activiteiten van de moskeeorganisaties zullen zonder subsidie op de langere termijn mogelijk wegvallen. Dit komt onder andere door de lage sociaaleconomische positie van de achterban, die de activiteiten niet zelf kunnen bekostigen en door het gebrek aan draagvlak van de achterban bij sommige activiteiten.

DE FUNCTIE VAN MOSKEEËN: RELIGIEUS OF MAATSCHAPPELIJK?

Moskeeën zijn volgens de besturen van de moskeegelieerde stichtingen naast plaatsen voor gebed en religieuze samenkomst, plaatsen met een maatschappelijke functie. Dit in tegenstelling tot de herkomstlanden, waar de moskeeën voornamelijk een religieuze functie

hebben. De bestuursleden van de moskeegelieerde stichtingen vinden deze combinatie van functies niet vreemd, maar juist vanzelfsprekend.

Er kunnen wel spanningen spelen in de visie op de functie van een moskee, wanneer een deel van de achterban van mening is dat de moskee zich te veel gaat richten op de maatschappelijke functie. Door de complexe relatie tussen het bestuur van de moskee, het bestuur van de moskeeorganisatie én de achterban, kan het bestuur enigszins geblokkeerd worden in de ontplooiing van de maatschappelijke (brug)functie van de moskee. Omdat het hier juist gaat om de brugfunctie van de moskeeorganisatie in relatie tot haar achterban, wordt ook een andere rol van de moskee zichtbaar, die van bemiddelaar. Dat daar specifieke kanten aan zitten, wordt toegelicht door De Koning (2002).

Moskeeorganisaties spelen een rol in de integratie van hun achterban. Een geïntegreerde burger heeft volgens de bestuursleden kennis van de Nederlandse taal en Nederlandse normen en waarden, respecteert de Nederlandse wetten en doet mee aan de samenleving (middels werk, activiteiten of vrijwillig actief zijn). Integratie betekent niet dat je je geloof, tradities en cultuur achter je laat. De islam biedt volgens de bestuursleden inspiratie om actief te zijn voor de samenleving. De meerwaarde om maatschappelijke activiteiten vanuit de moskeeorganisaties te organiseren, liggen in het grote bereik van mensen en de kennis hoe deze doelgroep aan te spreken. Het islamitische kader wordt gebruikt om mensen te motiveren.

AFSLUITING

In dit artikel is een beeld geschetst van vier moskeeën en hun gelieerde stichtingen in de civil society van Amsterdam Slotervaart. Slotervaart is een buurt met vele gezichten en kent een groot aantal inwoners met de Turkse en Marokkaanse etniciteit. De moskeeorganisaties organiseren religieuze, maatschappelijke, educatieve en sportactiviteiten voor kinderen, jongeren, mannen en vrouwen uit de achterban. De organisaties bevinden zich in een krachtveld van interne en externe ontwikkelingen waarbinnen ze moeten functioneren en waarbinnen ze hun maatschappelijke verantwoordelijkheid proberen vorm te geven. Dit verloopt

niet altijd soepel, maar de bestuursleden en vrijwilligers zijn ervan overtuigd dat moskeeën naast hun religieuze functie een maatschappelijke verantwoordelijkheid hebben. Ze proberen een brug te slaan naar de Nederlandse samenleving door vanuit hun nestfunctie de achterban aan te spreken. Alhoewel de achterban als doelgroep het belangrijkste is, proberen de organisaties heel duidelijk kinderen, jongeren en volwassenen te helpen om een betere positie te verwerven in de Nederlandse samenleving.

De gelieerde stichtingen zijn opgericht om zich los van de moskee met maatschappelijke activiteiten bezig te houden, maar in de praktijk staan ze in nauw contact met de moskee. Dit brengt de vraag met zich mee of de overheid activiteiten van deze stichtingen moet (blijven) subsidiëren. Want zijn deze organisaties wel voldoende georiënteerd naar buiten? En in hoeverre moet de overheid zich bemoeien met de interne problematiek van sommige moskeeorganisaties? Het onderzoeksmateriaal laat zien dat de moskeeorganisaties gemotiveerd zijn om de positie van de moskee-achterban te verbeteren. De islam speelt daarbij een belangrijk referentiepunt; het biedt inspiratie en een kader waarbinnen activiteiten plaatsvinden. Dit belemmert de oriëntatie op de Nederlandse samenleving niet. Wat wel belemmerend kan werken in de ontwikkeling van de maatschappelijke functie is de interne problematiek. De positie van besturen binnen de organisaties, de rol van vrouwen en jongeren, het gebrek aan gekwalificeerde vrijwilligers en interne verdeeldheid over welke richting de moskee in moet slaan, beïnvloeden deze ontwikkeling. De bridging-functie van civil society is hierdoor niet bij alle organisaties sterk. De overheid zou zich moeten bezinnen hoe om te gaan met de interne problematiek van sommige moskeeorganisaties. Mijns inziens zou de overheid moeten faciliteren en adviseren waar dat mogelijk is, zodat een gemotiveerd vrijwillig kader niet verloren gaat door interne ontwikkelingen. Moskeeën ontwikkelen zich hierdoor op een andere wijze dan in de landen van herkomst, maar ook de politieke geleegenheidsstructuur speelt hierin een rol. Moskeeën hebben middelen nodig om de maatschappelijke functie te ontwikkelen; dit kunnen middelen zijn uit de religieuze gemeenschap (vrijwilligers en geld) en vanuit overheid en fondsen. Wanneer finan-

ciële middelen vanuit de overheid minder worden, is het de vraag of de huidige maatschappelijke activiteiten bij minder sterke organisaties zullen voortbestaan. Waarschijnlijk zal voor organisatorisch minder sterke organisaties de nadruk liggen op de bonding-functie, met daarbij de religieuze eredienst als hoofdactiviteit. De meer zelfstandige en sterkere organisaties zullen vanuit hun motivatie om hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen, door blijven gaan de bridging-functie van hun organisaties uit te bouwen. Ofwel met behulp van middelen uit de gemeenschap of door op zoek te gaan naar andere financieringsbronnen.

Het perspectief van civil society om deze religieuze organisaties te bestuderen was zeer bruikbaar omdat het ruimte biedt voor de dynamiek van de islam in de Nederlandse context. Religie behoort niet in alle gevallen volledig tot de privésfeer, los van civil society, zeker niet wanneer religieuze gemeenschappen zoals in deze casussen zich proberen in te zetten om de positie van hun achterban in de Nederlandse samenleving te verbeteren. Deze organisaties hebben zowel een bonding- als een bridging-functie. Beide functies zijn niet vaststaand, maar ontwikkelen zich constant. Dit is kenmerkend voor civil society, maar geldt misschien nog wel sterker voor islamitische organisaties binnen de civil society.

NOTEN

- 1 De moskeegelieerde stichtingen zullen in de rest van het artikel doorgaans aangeduid worden met moskeeorganisaties.
- 2 Onder begeleiding van mw. dr. E. Bartels.
- 3 Het onderzoek kent een aantal beperkingen. Het onderzoek is verricht in een korte tijdsperiode en geeft een algemeen beeld van vier moskeeorganisaties. De meerderheid van de respondenten waren bestuursleden, dit geeft een specifiek beeld van de organisaties. De bestuursleden zijn niet in alle gevallen actief betrokken bij de activiteiten, maar vaak verantwoordelijk voor de formele structuren van de organisatie. Vervolgonderzoek is wenselijk om nog beter zicht te krijgen op de rol van het bestuur, de vrijwilligers en de achterban bij de totstandkoming van de maatschappelijke functie van de moskee, de interne ontwikkelingen

en de wisselwerking tussen de moskeeorganisaties en andere migrantenorganisaties binnen het stadsdeel.

- 4 El Mohammedia organiseert momenteel geen activiteiten en is om deze reden en door de moeilijke bereikbaarheid van de bestuursleden niet betrokken in het onderzoek.
- 5 In 2003 heeft Bureau Parkstad een onderzoek verricht naar de behoefte en haalbaarheid van nieuwe religieuze voorzieningen in Parkstad. Het initiatief van Harmonieus Samenleven voor de bouw van een moskee is als levensvatbaar bestempeld door het gebrek aan een geschikte gebedsruimte in Slotervaart-Zuid en Nieuw Sloten (Bureau Parkstad, 2003: 14-15).
- 6 Stichting Islamitisch Centrum Nederland wordt ook wel aangeduid als de beweging van de Süleymanlı's (Canatan et al. 2005: 20). Deze naam is afgeleid van de oprichter Süleyman Hilmi Tunahan. De bij SICN aangesloten instellingen richten zich steeds meer op de emancipatie en participatie van de achterban. Ze organiseren vaak succesvolle huiswerkbegeleidingsprojecten (zoals interne studiecentra) en staan vaak model (net als Milli Görüs) voor het succes van participatie vanuit emancipatie in eigen kring (Bureau Parkstad, 2003: 10).
- 7 Dit geldt voor Harmonieus Samenleven, El Noer en ISCC. Studiecentrum Ekmel richt zich alleen op jongens.
- 8 Stichting Harmonieus Samenleven heeft een kleine achterban en nog geen officiële moskee.

LITERATUUR

- Bartels, Edien (2000) 'Dutch islam': Young People, learning and Integration. In: *Current Sociology*, oktober, 48 (4) p. 59-73.
- Bureau Parkstad (2003) *Geloven in stedelijke vernieuwing. De behoefte aan religieuze voorzieningen in Parkstad*. Amsterdam: Bureau Parkstad.
- Bussemaker, J. (1994) 'Tussen zelfopoffering en eigenbelang: de civil society in relatie tot de privé- en publieke sfeer'. In: Dekker, P. (1994) *Civil society. Verkenningen van een perspectief op vrijwilligerswerk*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Calhoun, Craig *Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination*. Paper presented to the American Sociological Association Session, 'The Future of the Nation-State', 24 augustus 1992.
- Canatan, K., C.H. Oudijk en A. Ljamai (2003) *De maatschappelijke rol van de Rotterdamse moskeeën*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek. In opdracht van het College van Burgemeesters en Wethouders van de Gemeente Rotterdam.
- Canatan, K., M. Popovic en R. Edinga (2005) *Maatschappelijk actief in moskeeverband. Een verkennend onderzoek naar de maatschappelijke activiteiten van en het vrijwilligerswerk binnen moskeeorganisaties en het gemeentelijk beleid ten aanzien van moskeeorganisaties*. 's Hertogenbosch/Utrecht: Ihsan.
- Cesari, J. (2005) 'Mosque Conflicts in European Cities: introduction'. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (2), p. 1015-1024.
- Dekker, P. (2004) 'De civil society als terrein en taak'. In: *In de Marge*, 1-2004.
- Douwes, D., M. de Koning en W. Boender (red.) (2005) *Nederlandse moslims. Van migrant tot burger*. Amsterdam: Amsterdam University Press Salomé.
- Driessen, D., M. van der Werf en A. Boulal (2004) *Laat het van twee kanten komen. Eindrapportage van een verkenning (quick scan) van De maatschappelijke rol van moskeeën in Amsterdam*. Amsterdam: In opdracht van de gemeente Amsterdam. Nieuwe Maan Communicatie en Adviesgroep, ICP Advies.
- Ebaugh, H.R. en J.S. Chafetz (2000) *Religion and the new Immigrants. Continuity and Adaptions in Immigrant Confegations*. New York: Altamira Press.
- Engbersen, G., E. Snel en A. Weltevrede (2005) *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam*, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 43-62.
- Harskamp, A. van (2003) *Van fundi's, spirituelen en moralisten. Over civil society en religie*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Heelsum, A. van (2002) *Explaining trends, developments and activities of Moroccan organisations in the Netherlands*. Paper for the Sociaal Wetenschappelijk studiedagen, 30-31 mei 2002, Amsterdam. Amsterdam: IMES.
- Heelsum, A. van, M. Fennema en J. Tillie (2004) *Moslim in Nederland. Islamitische organisaties in Nederland*. SCP-werkdocument 106. Den Haag: SCP.
- Herbert, D. (2003) *Religion and Civil Society. Rethinking Public Religion in de contemporary World*. Ashgate: Publishing Limited.
- Jong, I. de (2005), *Moslims Actief in Vrijwillig Verband*. Een onderzoek naar civil society en islam in Nederland. Doctoraalscriptie Sociaal Culturele Wetenschappen Vrije Universiteit Amsterdam.
- Kamali, M. (2001) 'Civil society and Islam: a sociological perspective'. In: *Archives Europeennes Sociologie*, 42 (3), p. 457-482.
- Koning, Danielle (2006) 'Jong, Slim en Gewild? De doorstroming van hoogopgeleide jongeren naar bestuursfuncties in zelforganisaties'. In: Pronk, D. (red.) (2006) *Bouwen aan Sociale Cohesie in Amsterdam*. Amsterdam: VU uitgeverij.
- Koning, Martijn de (2002) Institutionele grenzen. De hulpverlening van RCJ/Het Woonhuis en moskee Nour. In: *Sociale Interventie* 11: 5-13.
- Lindo, F. (1999) *Heilige wijsheid in Amsterdam: Ayasofia, stadsdeel De Baarsjes en de strijd om het Riva-terrein*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Maussen, M. (2005, working paper) *Making Muslim Presence Meaningful: Studies on Islam and Mosques in Western Europe*. Amsterdam: ASSR en IMES. URL: www2.fmg.uva.nl/assr/workingpapers/index.html.
- Meulen, M. van der (2006, concept) *Vroom in de Vinex. Kerk en civil society in de nieuwbouwwijk Leidsche Rijn*. Hoofdstuk 1 en 2.
- Penninx, R. en B. Slijper (1999) *Voor elkaar? Integratie, vrijwilligerswerk en organisaties van migranten*. Amserdam: IMES.
- Pronk, Denise (redactie) (2006) *Bouwen aan Sociale Cohesie in Amsterdam*. Amsterdam: VU uitgeverij.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.

- Rath, J., R. Penninx, K. Groenendijk en A. Meijer (1996) *Nederland en zijn Islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Rijkschroef, R. en J.W. Duyvendak (2004) 'De omstre- den betekenis van zelforganisaties'. In: *Sociologische Gids*, 51 (1), p. 18-35.
- Sajoo, A.B. ed. (2002) *Civil Society in the Muslim World. Contemporary Perspectives*. Londen, New York: I.B. Tauris Publishers i.s.m. The institute of Ismaili Studies.
- Schrover, M. en F. Vermeulen (2005) 'Immigrant Organisations'. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (5), p. 823-832.
- Schuyt, Th.N.M. (2002) *Filantropische Studies. Capita Selecta*. Utrecht: Uitgeverij de Graaff.
- Stadsdeel Slotervaart/Overtoomse Veld (2003) *Samen sterk in verenigd verband. Beleidsuitgangspunten ten aanzien van subsidiering van zelforganisaties 2004-2006*. Amsterdam.

SUMMARY

In this article, a picture is drawn of four mosques and affiliated foundations in the civil society of the Amsterdam city district Slotervaart. The focus in this article is concerned with civil society and religion. We took a closer look at what activities were being organised, what developments were underway, and what view the boards of the foundations and mosque councils held with respect to citizenship and the function of places of worship in Dutch society. The results of the study show that members of the board and volunteers try to build a bridge to Dutch society by appealing to the community from the perspective of their bonding function. The organisations find themselves in a field of force with internal and external developments in which they must function and within which they try to give their social responsibility shape.